

NUTQ AKTINI ASOSLOVCHI QOIDALAR

MAJIDOVA MAFTUNA MUROD QIZI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13268019>

Nutq aktlari nazariyasining ikki asosiy asoschisi, ya'ni Austin va Searlening g'oyalari asosida qanday rivojlanganini talqin qilib o'tamiz. Austinning nazariyaga oid dastlabki fikrlari bilan tanishib chiqqanimizda, biz nazariyani yanada tizimli ravishda ko'rib chiqish va uning asoslarini mustahkamlash uchun Searlening yangiliklarini ham tanishib chiqqanimiz darkor. Austinning constativelar oxir-oqibatda faqat performativlar yoki nutq aktlari turlaridan biri ekanligi haqidagi da'vosi, nutq aktlarini tilning asosiy birliklaridan biriga aylantiradi. Natijada, Austin ideal-til faylasuflari tomonidan qo'llab-quvvatlangan boshqa lingvistik funksiyalar ustidan haqiqatni ifodalovchi ifodalar, ya'ni takliflarning ustunligini inkor qilib chiqdi. Austin tomonidan ko'rsatilganidek, takliflarning haqiqat shartlari, aslida, nutq aktlarining muvaffaqiyat shartlarining kengroq turi hisoblanadi.

Searle o'z navbatida, nazariyada ayrim bo'shliqlarni to'ldirish va Austinning nazariyani shakllantirishdagi ehtimoliy chalkashliklardan qochish uchun ba'zi yangiliklarni kiritdi. Ushbu yangiliklar orasida biz quyidagilarga e'tibor qaratamiz:

1. Austin *locutionary* aktida birlashtirgan nutq va taklif aktlari o'rtasidagi Searlening farqi;
2. Austin nutq aktlarining ta'sirlarini faqat *perlocutionary* akt orqali ko'rsatsa, Searle *illocutionary* aktlar va *perlocutionary* aktlarning ta'sirlari o'rtasidagi farqni ajratdi;
3. Searle nutq aktlarini tasniflash uchun bir xil yoki mos kriteriyalar to'plamini (*illocutionary* nuqtai nazar, moslik yo'nalishi, qoniqish shartlari, va samimiylik shartlari) belgiladi, bu Austinning o'z tasnifida mavjud emas;
4. Searle nutq aktlarining imkoniyatini ta'minlovchi qoidalar (constitutive qoidalar) va faktlar (institutSIONAL faktlar) turini aniqladi, bu esa Austin tomonidan ko'rib chiqilmagan.

Searl nutq aktining to'liq va umumiy nazariyasi hisobga olishi kerak deb o'yladi bunga quyidagilar ikki narsa sabab bo'ladi: birinchidan, illokatsion harakatlarning asosiy turlari orasidagi farqlar; ikkinchidan, qanday qilib harakatlar mumkin. Biz Searle birinchi tashvish bilan qanday munosabatda bo'lganini allaqachon ko'rganmiz - aniqlash orqali nomaqbul harakatlarning tegishli o'lchovlari (moslik yo'nalishi va samimiylik) hisoblanadi.

Searle qanday muomala qilishini qisqacha ko'rib chiqaylik ikkinchi muamo bilan, u ijroni boshqaradigan qoidalar turini aniqlab beradi g'ayrioddiy harakatlar va ushbu ijroda ishtirok etadigan faktlar turidir.

Searle ikki turdagi qoidalarni ajratdi: tartibga soluvchi qoidalar va konstitutsiyaviy qoidalar. Tartibga soluvchi qoidalar oldindan mavjud bo'lgan yoki mavjud bo'lgan shakllarini tartibga solidi bunga xulq-atvor misol bo'la oladi. Bu boshqaradigan qoidalar ishlab chiqilgunga qadar mavjud bo'lgan xatti-harakatlar shakllari mavjud bo'lib. Masalan, stol atrofida o'zini tutish qoidalari. Ishtirok etgan xatti-harakatlar shakllari stol odobi, agar ularni tartibga soluvchi qoidalar tuzilmagan bo'lsa ham, mavjud bo'lishi mumkin. Boshqa tomondan qo'l, konstitutsiyaviy qoidalar o'zlari tomonidan yaratilgan xatti-harakatlar shakllarini tartibga soladi. Agar bunday qoidalar ishlab chiqilmaganda, xatti-harakatlar shakllari mavjud bo'lmasligi mumkin edi. Misol uchun shaxmat, futbol va basketbol kabi o'yinlarning qoidalari. Xulq-atvor shakllari ushbu qoidalar bilan tartibga solinadi, qoidalarning o'zi tomonidan yaratilgan.

Bu qoidalar tomonidan tartibga solingan xulq-atvorlar amalga oshirilgan paytda faktlarga aylanadi. Searle bu bahsda ikkita turdagi faktlarni ajratdi: biri brut faktlar, ikkinchisi esa institutsional faktlar. Regulyativ qoidalar tomonidan tartibga solingan xulq-atvorlar brut faktlardir, ayni paytda constitutiv qoidalar tomonidan tartibga solingan xulq-atvorlar institutsional faktlardir. Biroq, inson xulq-atvori tashqari, bu faktlar (brut va institutsional) ko'proq narsalarni o'z ichiga oladi. Institutsional faktlar, o'z navbatida, faqat ba'zi institutlar yoki constitutiv qoidalar tizimlari mavjud bo'lganligi sababli mumkin bo'lgan barcha faktlarni o'z ichiga oladi. Masalan, bir parcha metallning pul qiymatiga ega bo'lishi institutsional fakt bo'lib, chunki metallning pul qiymatiga ega bo'lishini ta'minlaydigan narsa pul instituti mavjudligidir.

Boshqa tomondan, brut faktlar barcha institutsional bo'lmagan faktlarni yoki ba'zi bir institut yoki constitutiv qoidalar tizimining mavjudligiga mantiqan bog'liq bo'lmagan faktlarni o'z ichiga oladi. Masalan, Quyosh tizimidagi sayyoralar quyosh atrofida aylanadi degan fakt brut fakt hisoblanadi, chunki bu holatni ta'minlovchi narsa ba'zi bir institut yoki constitutiv qoidalar tizimining mavjudligi emas. Shu nuqtai nazardan, brut faktlarning imkoniyati faqat regulativ qoidalar orqali tushuntirilishi mumkin emas (regulativ qoidalar faqat inson xulq-atvori uchun qo'llaniladi), aksincha institutsional faktlarning imkoniyati faqat constitutiv qoidalar orqali tushuntiriladi. Brut faktlarning imkoniyatini nihoyatida tabiiy fanlar qonunlari tushuntiradi. Bu pul haqida ilgari keltirilgan misolda ko'rsatilgan, bunda Searle pulni uning fizikasi bilan emas, balki uning funksiyasi yoki foydalanishiga oid constitutiv qoidalar orqali tushuntirish mumkinligini ta'kidlaydi. Chunki pulning fizikasi faqat pul haqidagi brut faktlarni tushuntirishi mumkin, masalan, bir dona pulning dumaloq, metallan qilinganligi va hokozolar. Searle futbol o'yini misolini ham keltirdi. Searle, hech qanday fizikani futbol o'yinidagi voqealarni to'liq tushuntira olmaydi, chunki o'yin qoidalari constitutivdir.

Endi bu qoidalar va faktlar haqidagi farqlarni nutq aktlariga nisbatan bog'laylik. Birinchi navbatda, illokutiv aktlarni tartibga soladigan qoidalar qanday? Ikkinchidan, illokutiv aktlar qanday faktlardir? Searle bo'yicha, illokutiv aktlarning bajarilishi constitutiv qoidalar tomonidan boshqariladi; shuning uchun illokutiv aktlar institutsional faktlardir. Tilni gapirish constitutiv qoidalar bo'yicha aktlarni bajarish degan farazimiz, bir odam ma'lum bir nutq aktini bajarishi, masalan, va'da berishi, institutsional fakt ekanligini faraz qilishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun biz bunday faktlarni brut faktlar nuqtai nazaridan tahlil qilishga urinmaymiz. Illokutiv aktlarning imkoniyati ularni boshqaradigan constitutiv qoidalar tomonidan yaratilgan. Xulosa qilib aytganda, nutq aktlari (illokutiv aktlar) constitutiv qoidalar va institutsional faktlar tufayli vujudga kelishi mumkin. Nutq aktlari ularni boshqaradigan constitutiv qoidalar tomonidan yaratiladi va fakt sifatida nutq aktlari institutsional faktlardir. Masalan, va'da berish akti institutsional fakt hisoblanadi, chunki bu uni boshqaradigan qoidalar orqali yaratilgan. Bunday qoidalar biri shundaki, va'da berishda odam o'zini ushbu va'dani bajarishga majburiyat ostida qo'yishi kerak. Ushbu qoida mavjud bo'lmaganda, va'da berish akti mavjud bo'lmagan bo'lar edi.

References:

1. Arso Setyaji. How speech acts work in translation: an analysis on speech acts in translating a script of Titanic film //UNS Journal of language studies – 2014. – Vol. 03. – №.01. – P.18.

2. Safarov Sh. Pragmalingvistika: monografiya. – Toshkent, 2008. – B.77-82.
3. Searle J.R. A classification of illocutionary acts //Language in society –1976. – Vol. 5 – №1. – P.1.
4. Choerunnisa R. An analysis of speech acts in the dead poets society: a thesis. – University of Yogyakarta, 2015.

INNOVATIVE
ACADEMY